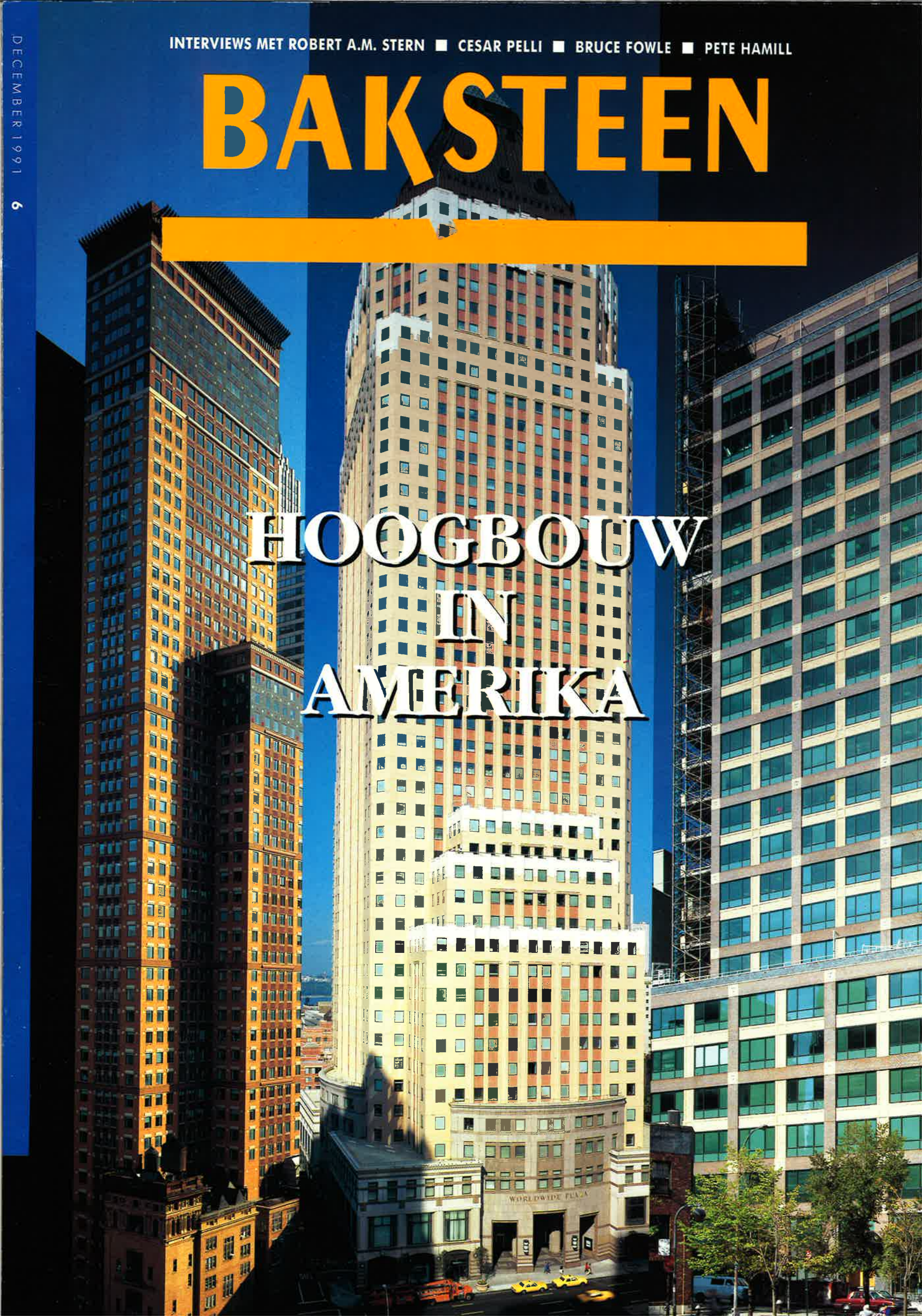

INTERVIEWS MET ROBERT A.M. STERN ■ CESAR PELLI ■ BRUCE FOWLE ■ PETE HAMILL

BAKSTEEN

HOOGBOUW IN AMERIKA

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse
Baksteenfabrikanten

HOOFDREDACTIE

Hans de Muinck Keizer

**REDACTIE EN
MEDEWERKERS**

Elize Aalbers
Victor Freijser
Michiel Nieuwenhuys
Bart de Vries

**PRODUKTIE-
COORDINATIE**

Adviesbureau Hollander en
Van der Mey B.V., Den Haag

ART DIRECTION

Kees van de Wiel, Den Haag

VORMGEVING

Studio Tigges bNO, Den Haag

ZETWERK

Textpresse, Almere

LITHOGRAFIE

Nederlof Repro, Cruquius

DRUK

De Grafische, Haarlem

REDACTIE-ADRES

Koninginnegracht 95
2514 AK Den Haag
070-3549000

**ADRESWIJZIGING OF
VERZOEK OM TOEZENDING**

Richten aan het Koninklijk
Verbond van Nederlandse
Baksteenfabrikanten,
Postbus 51, 6994 ZH De Steeg

ISSN 0925-5923

Baksteen is een kwartaaluitgave van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB), Postbus 51, 6994 ZH De Steeg. Het wordt in controlled distribution toegezonden aan architecten(bureaus) en stedenbouwkundigen, tuin- en landschapsarchitecten, opdrachtgevers in de bouw, ONRI-leden en lagere overheidsinstellingen, aannemers (VG-Bouw en NVOB-leden), HIBIN-leden, onderwijsinstellingen en researchinstituten, (vak)pers en relaties van KNB. Copyright © 1991 KNB.

Het overnemen van artikelen als bedoeld in artikel 15 van de Auteurswet is niet toegestaan.

KORT NIEUWS **3****DE BUURTVRIENDELIJKE WOLKENKRABBER** **4**

De wolkenkrabber keert terug naar figuratie, symbolen en theatrale silhouetten

Fotografie: Jack Manning,
Peter Aaron/Esto, Andrew Gordon,
Victor Freijser

'BEDRIJFSTAK WACHT OP BETROUWBARE VERBINDING' **8**

Richard Tomasetti, constructeur in New York, speculeert hardop over nieuwe methoden om constructief metselwerk toe te passen

Fotografie: Andrew Gordon

DE WENS EEUWIG TE LEVEN **10**

De 'iconische wolkenkrabber' is weer terug in New York. Torenhoge gebouwen van Skidmore, Owings & Merrill, Cesar Pelli en Fox & Fowle in baksteen

Fotografie: Andrew Gordon,
Victor Freijser

PROJECTEN IN BAKSTEEN **15**

De feiten van de gebouwen in dit nummer

'TECHNOLOGIE OM RUIMTE EN VORMEN TE ONTWERPEN' **16**

Het architectenbureau Fox & Fowle ontwierp tijdens de bouwexplosie in de jaren tachtig bijna vijftien procent van de New Yorkse nieuwbouw

Fotografie: Andrew Gordon,
Wolfgang Hoyt, Fred George

NIEUW LEVEN VOOR BEDREIGD LANDMARK **19**

Het uit grijs-witte bakstenen opgetrokken, en uit 1911 stammende Georgian Terrace Hotel werd behoed voor de ondergang door er luxe appartementen van te maken

Fotografie: Gabriel Benzur

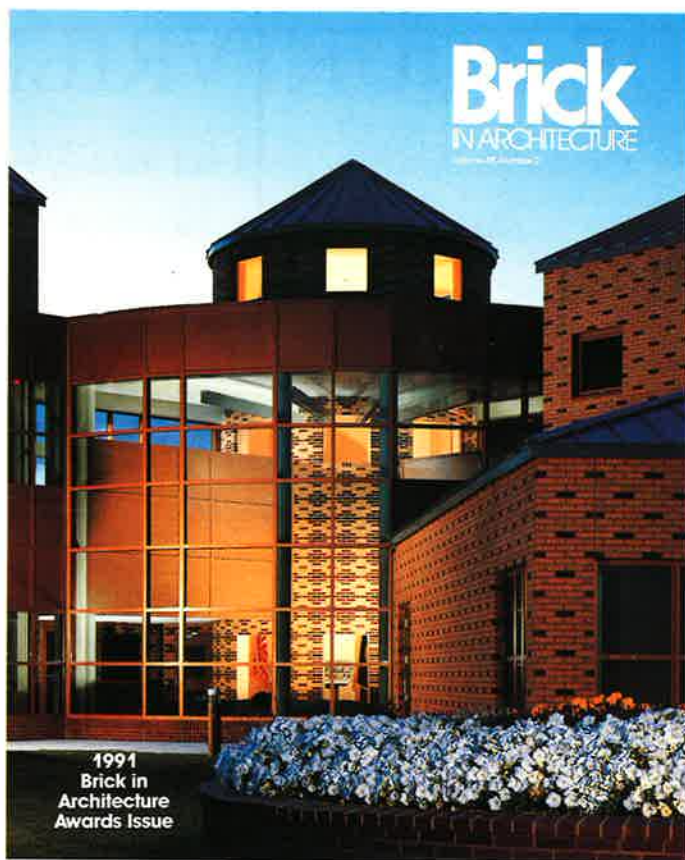
HOOGBOUW IS OMGAAN MET RUIMTE EN MASSA **22**

Chicago legde de basis voor de moderne hoogbouw. Over gebruik van materiaal en kleur, proportie en maat

Tekst: René Steevensz
Illustratie: Louis Radstaak

*Dit nummer is samengesteld en geschreven door
Victor Freijser en Bart de Vries*

Omslag: Andrew Gordon
(ontwerp: Jos Tigges)

Amerikaanse architecten ontvangen Brick Award

Twee jaar geleden werd door het *Brick Institute of America* voor de eerste keer de 'Brick In Architecture Award' uitgereikt. Uit het totaal van 239 inzendingen koos een uit architecten bestaande jury negen winnaars. Dit jaar werd de prijsvraag ondersteund door het *American Institute of Architects (AIA)*. De awards worden voortaan uitgereikt tijdens het jaarlijkse congres van het AIA. In 1991 ontvingen acht architectenbureaus, waaronder Venturi, Scott Brown and Associates en Loeb Schlossman and Hackl (zie column, pag. 22) een onderscheiding voor hun ontwerpen in baksteen. Bekroond werden onder andere een parkeergarage, campus-gebouwen, een congrescentrum en een kantoorgebouw en een frisdrankenkiosk in Central Park in New York. De jury koos deze ontwerpen uit tweehonderd inzendingen, waarbij het opvallend werd genoemd dat daaronder veel nieuwe benaderingen in detaillering, kleurgebruik en geledingen van de gebouwen waren te bespeuren. De bekroonde ontwerpen zijn afgebeeld in een speciale uitgave van 'Brick In Architecture', een soortgelijke uitgave als 'Baksteen'.

Baksteenhoogbouw

De spitsen van New Yorkse wolkenkrabbers die, in de woorden van de Amerikaanse schrijver Norman Mailer, 'de strijd met het firmament lijken aan te binden' zijn in veel gevallen de beëindigingen van gebouwen die, soms, in baksteen zijn opgetrokken of, vaker, met baksteen zijn bekleed. Hoge gebouwen. Af en toe zo hoog, dat de fantastische detailleringen vanaf de straat niet eens meer zichtbaar zijn. Dat leek met de komst van de International Style en de daarop volgende periode plaats te moeten maken voor een vergaande zakelijkheid en rationalisering. De architect Robert Stern betreurde het verlies van wat hij de *iconic skyscraper* noemde. Recente bouwwerken in New York lijken hierin verandering te willen brengen. Architecten als Cesar Pelli, David Childs van Skidmore, Owings & Merrill en Robert Stern zelf kozen voor hun wolkenkrabbers van vijftig of zestig verdiepingen opnieuw baksteen. Zij gebruikten voor hun ontwerpen diverse kleuren, diverse formaten en soms zelfs handvormstenen. Dit nummer

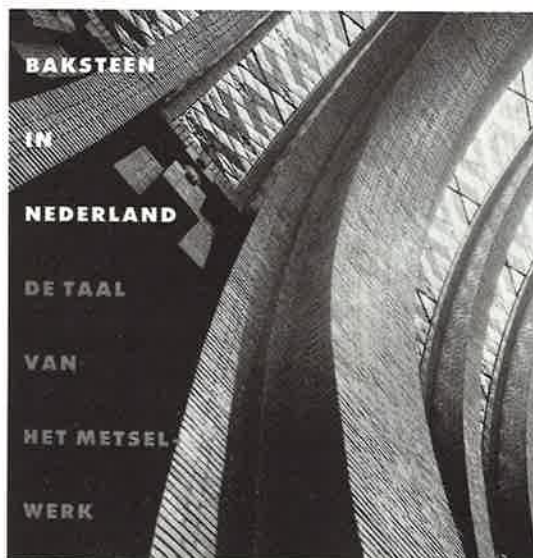
van 'Baksteen' is bij wijze van afsluiting van het jaar gewijd aan één onderwerp: baksteenhoogbouw in de Verenigde Staten.

Baksteendag 1991 in teken van vernieuwing

Op 31 oktober jl. vond in de Beurs van Berlage de tweejaarlijkse Baksteendag plaats. Het thema 'Baksteen: grensverleggend in vorm, verschijning en constructie' werd door een aantal sprekers, waaronder een constructeur, architect en criticus, op verschillende manieren

belicht. Daarbij viel op dat vernieuwing vooral zal moeten komen van meer aandacht voor de textuur en vorm van de steen en van de mogelijkheden metselwerk constructief te benutten. Zowel ir. B. Overmars van Aronsohn Raadgevende Ingenieurs als prof.ir. Rudy Uytenhaak, architect te Amsterdam, constateerden dat die mogelijkheden bestaan. Daarbij gebruikte Overmars als voorbeeld een in voorbereiding verkerend project in Deventer waar bakstenen diafragmawanden worden gebruikt. Uytenhaak sprak over zijn in uitvoering zijnde woningbouwproject met vormstenen. De derde

spreker van de dag, Max van Rooy, betreurde het naoorlogse verlies van de traditionele greep op de schoonheid van het metselwerk. Die taal moeten architecten zich weer eigen maken, aldus Van Rooy. Tijdens een inleidend interview door Leoni Jansen, die ook de presentatie van de Baksteendag in handen had, liet J.H. de Muinck Keizer, directeur van KNB, weten dat vernieuwingen in de bedrijfstak vooral voortkomen uit een strategie die alle vitale onderdelen van fabricage, ontwerp- en verwerkingsproces geïntegreerd benadert. 'Dit moet de ontwakende nieuwe *baksteenmentaliteit* verder stimuleren,' liet De Muinck Keizer weten. Aan het slot van de dag werd het eerste exemplaar van het op initiatief van KNB uitgegeven boek 'Baksteen in Nederland' aan A.Th. Duivesteijn, directeur van het Nederlands Architectuur Instituut, overhandigd. Het boek kost f 69,- en is verkrijgbaar in de boekhandel.

DE BUURTVRIENDEL

*De wolkenkrabber heeft het moeilijk in Amerika.
Daarnaast komen buurtcomités op voor de
Projectontwikkelaars moeten hun uiterste best doen*

*222 Berkeley Street, Boston,
een ontwerp van Robert A.M. Stern
Architects: open voor publiek*

Hij was ooit het symbool voor uitbundige economische groei en uiting van de Amerikaanse *spirit*, maar de van nature egocentrische wolkenkrabber maakt nu een moeilijke tijd door. Na de 'soaring' *twenties*, *beautiful thirties*, *minimal sixties* en de *practical-joking eighties* staan de jaren negentig in het teken van het historisch besef. Hoewel het architectuurdebat postmodernisme-modernisme als het even kan op het scherpst van de snede wordt gevoerd en de postmodernisten de strijd in de VS zichtbaar hebben gewonnen, is de architectonische kwaliteit van de gemiddelde wolkenkrabber triest door zijn behaagzucht. Huurders vinden distinctie terecht belangrijk. Maar helaas is het de oppervlakkige beeldgrap die dat imago moet helpen vestigen.

Duidelijk favoriet is de 'klassieke' wolkenkrabber. Een hoog slank gebouw met een op de straat gerichte basis, een hoge romp en decoratieve bekroning. Of dat nu vanuit een of ander historisme vorm krijgt of vanuit de modernistische of art-deco architectuurtaal van de jaren

dertig doet er feitelijk niet toe. Zaak is dat de nieuwe torens, ná het anonieme minimalisme van de glazen dozen uit de jaren vijftig en zestig, als pregnante beelden in de stad de inwoners moeten kunnen behagen. Daarom: terug naar de figuratie, de symbolen en theatrale silhouetten. Dat daarbij wordt geput uit de jaren twintig en vroege jaren dertig - de bloeiperiode van de wolkenkrabber - is vanzelfsprekend. De kan-

toortorens uit die periode, met hun expressieve trapsgewijs rijzende massa's, weelderige decoraties, verfijnde detaillering en vertrouwde topsilhouetten in de vorm van tempeltjes, triomfbogen, gotische torenspitsen, St. Pieterkoepels en *frozen fountains* zijn immers immens populair. En worden dus ook gevraagd door de projectontwikkelaars.

IJKE WOLKENKRABBER

*Investeerdere aarzelen, leegstand tiert welig.
historische waarden van de directe leefomgeving.
om plannen voor hoge torens geaccepteerd te krijgen.*

De top van 75 State Street, Boston, een ontwerp van Graham Gund i.s.m. Sidmore, Orwings & Merrill (boven); American Radiator Building in New York, ontworpen door Raymond Hood in 1924 (links onder); Barclay-Vesey Building van Ralph Walker stamt uit 1925 (rechts onder)

222 BERKELEY STREET, BOSTON

Voor Amerikaanse begrippen is het in oktober van dit jaar opgeleverde kantoorgebouw '222 Berkeley Street' in Boston geen *high rise*. In de Nederlandse situatie is het 23 bouwlagen tellende kantorencomplex echter wel interessant. Robert A.M. Stern Architects ontwierp het gebouw, maar het buurtcomité van het 19de eeuwse Back Bay bepaalde de voorwaarden

ervoor. Het gebouw moest passen in de buurt. Het werd daarom in warmrode, in Boston veel voorkomende baksteen uitgevoerd. De stedenbouwkundige situering liet zicht op het vertrouwde silhouet van de klassieke John Hancock-toren uit 1947. Stern ontwierp een stedelijke plint van zes lagen met een daarop terugliggende romp met tempelbekroning. De decoratieve elementen die Stern aan de omge-

ving ontleende - de entree in de vorm van een miniatuur Statesmanhouse, erkers uit de Back Bay en urnen van de plaatselijke bank - zijn bedoeld als publieke symbolen. Corridors op de begane grond en een wintertuin openen het gebouw letterlijk voor het publiek. Volgens het buurtcomité is het publiek zeer ingenomen met het bouwwerk.

De orthodox modernistische Nederlandse architectuurtraditie zal zo'n soort gebouw met afgrijzen afwijzen. Toch is het een 'buurtvriendelijk' semi-hoog gebouw dat men met een zeker kijkplezier ervaart; in ieder geval met méér plezier dan de grafsteen die een grote levensverzekeraar onlangs in Rotterdam neerzette. Daarom in 'Baksteen' twee gesprekken met Amerikaanse architecten die in weerwil van hun diametraal tegenovergestelde ontwerpuitgangspunten elk tot dergelijke 'buurtvriendelijke' oplossingen kwamen voor hoogbouw op gevoelige lokaties: de 'classicist' Robert A.M. Stern en de 'modernist' Cesar Pelli.

ROBERT A.M. STERN

*'All that old stuff
is not so bad'*

'De taal van de architectuur verandert zeer langzaam; traditionele talen functioneren namelijk ook goed in het heden. Classicisme is gebaseerd op menselijke proporties en daardoor leeft de toeschouwer zich automatisch in in het waargenomen object. Je hoeft geen expert te zijn om klassieke architectuur te kunnen waarderen, evenals dat men geen musicus of musicoloog hoeft te zijn om Beethoven te kunnen waarderen. Architectuur is geen intellectueel proces, maar het hebben van een plezierige ervaring. Het betreurenswaardige van het modernisme is dat het in hoofdzaak gericht is op machinale produktie, het neemt niet de mens als uitgangspunt.

'Ik begon mijn architectuurstudie in 1961 aan Yale. De meeste universiteitsgebouwen van Yale zijn tussen 1920 en 1940 in gotische stijl gebouwd, en ik realiseerde me dat ik in 1961 daar slechts 20 jaar vandaan zat en dat ik die gebouwen mooier en stijlvoller vond dan die vreselijke rechthoekige identiteitsloze gebouwen die zich in de jaren '60 in de skyline van New York binnendrongen. Ik vroeg me af waarom wij niet meer van dat soort gebouwen zouden kunnen maken. Want ook de gebouwen van Yale zijn met een staalskelet opgetrokken en bekleed met natuur- en baksteen.

'Mijn inspiratie komt van dat soort gebouwen. Wij bestuderen de verschillende elementen van de kleine klassieke gebouwen op de schaal van de skyscraper. Er is in de Verenigde Staten een traditie om voor skyscrapers elementen van kleine gebouwen over te nemen en te gebruiken in de basis en voor de top. Om een gebouw 'présence' te geven. Dit in tegenstelling tot de Internationale Stijl hoogbouw, de 'glass box' van Mies van der Rohe, die als een uitgerekte vorm omhoog gaat en voor het oog nergens eindigt. De klassieke skyscraper daarentegen, kun je ervaren als een compositie, het heeft een basis, een romp en een top. 'De periode van blind uitgerekte en platgetopte hoogbouw is voorbij. De architect kiest nu voor traditionele architectuurtalen of

Interieur van 222 Berkeley Street, Boston: 'mooier en stijlvoller'

voor de taal van de moderne beweging van de jaren '20 en '30. Er is nu meer rijkdom in de architectuur. Dat is de werkelijke revolutie die het postmodernisme teweegbracht. Decoratie kun je in een gebouw incorporeren voor betrekkelijk weinig extra kosten, terwijl het aan het gebouw een duidelijke meerwaarde geeft. Men moet niet vergeten dat architectuur een visuele kunst is.

'Het architectuurdebat tussen modernisten en postmodernisten wordt onstuimig gevoerd, onder andere omdat er door de recessie weinig opdrachten zijn. Architecten houden het debat levend in de hoop een *piece of the action* te kunnen bemachtigen. Wáár het debat om gaat? Architecten zijn niet in staat om de wereld te scheppen. Zij scheppen slechts vormen. De modernisten geloofden dat zij wisten wat architectuur moest zijn. Men bewonderde hun nieuwe vormen, maar er waren ook grenzen. De modernisten waren te abstract, te droog en te grootschalig. De modernisten visualiseerden een nieuwe wereld en zij meenden dat het publiek uiteindelijk aan dat nieuwe wel zou wennen.

Maar wat was er verkeerd met die oude wereld? Jongeren rebelleren van nature, maar als je ouder wordt realiseer je je: *hey, all that old stuff is not so bad, there's a lot of nice things about them*. Het publiek wees het modernisme af, lang voordat de modernisten zelf het loodje legden. Ik maak daarom gebouwen die het publiek plezieren.'

Het 'topje' van Rubert Sterns gebouw in Boston: decoratie geeft meerwaarde

Carnegie Hall Tower in New York van Cesar Pelli: 'continue huid'

CESAR PELLI

'Een eeuwenoude mystieke beleving'

'Men noemt mij een modernist. Ik kom ook voort uit de moderne traditie. Wat mij betreft gaat het om sociale-, technische-, economische- en vormrelaties. In het modernisme was de vraag het meest belangrijk, niet het antwoord. Nu zijn we de vraag vergeten en kijken slechts naar de antwoorden uit andere tijden. Het kernpunt van de moderne beweging was en blijft dat de architectuur op democratische wijze geïntegreerd wordt in de samenleving en de sociale verantwoordelijkheden. Het gaat om de relatie van het gebouw met de stad. Het gebouw is onderdeel van de stad, in die zin dat het als deel minder belangrijk is dan het geheel.

'Tot voor kort gaf ik expressie aan mijn begrip van een modern gebouw door het maken van

een glad gepolijste huid rondom het frame van een gebouw. In die huid ben ik nog steeds geïnteresseerd maar nu vanuit een andere invalshoek. Wat mij nu bezig houdt is: hoe rijk kan ik de huid van een gebouw maken. Er zijn twee manieren om een relatie met de geschiedenis aan te gaan: letterlijk citeren of de wetmatigheden door abstracties te volgen, zoals ik heb gedaan met ritme, compositie en materiaalgebruik van Carnegie Hall.

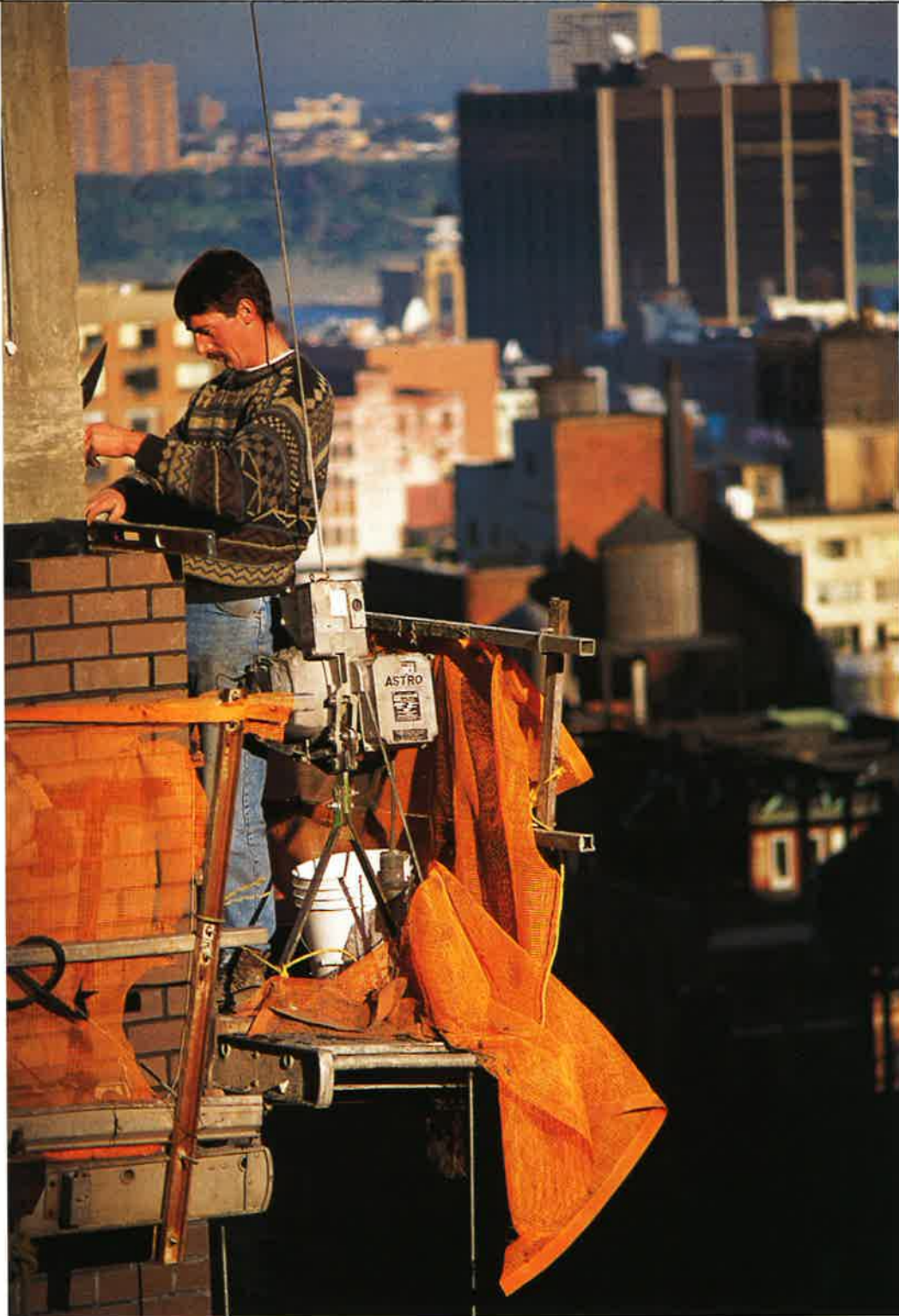
'Carnegie Hall Tower vind ik een van de mooiste torens die ik heb ontworpen, hoewel hij totaal verschilt van mijn andere torens. Ik hou van het zoeken naar de archetypische essentie van de toren. Carnegie Hall Tower daarentegen refereert aan het archetypen van het Florentijnse palazzo, met zijn kroonlijsten en horizontale lijnen. Het oude Carnegie Hall vormt in meerdere opzichten de basis van deze toren. Ik heb de compositie van het 19de eeuwse gebouw getransponeerd naar de toren, als lichaam opgerekt en beëindigd met een zware toplaag. Verder verwijst niets naar

Cesar Pelli naast de maquette van de Miglin-Beitler Tower, met 120 verdiepingen straks het hoogste gebouw ter wereld

de klassieke traditie. Van belang is de herinterpretatie en reconstructie van zwaar metselwerk. Dit gebouw is ontworpen als een huid. Daarom is het niet tegenstrijdig met mijn ontwerpwijze. Het past in de traditie van de MOMA Tower. Beide bestaan uit een huid; de een van baksteen, de ander van glas. Maar ze beantwoorden ook aan verschillende constructiesystemen; de een van glas op een staalframe, de ander van baksteen rondom een betonnen huls. Wat solide is in de kernconstructie is ook solide in de huid, wat doorzichtig is in het skelet is ook doorzichtig in de huid. Carnegie Hall Tower is van bodem tot top opgemetseld, omdat ik een continue huid wilde maken met drie zachte baksteentinten. We hebben scherp toezicht gehouden in de fabriek om de scherpte van het lijnenspel van die vlakken te waarborgen, lichtere of donkere tinten selecteerden we eruit. Toepassing van gekleurde voegen versterkte de kleurvelden. Toepassing van nieuwe technologieën is mijn antwoord op 19de eeuwse handwerk en dieptewerking. De huid van deze toren is glad, strak metselwerk, maar met een rijkdom aan expressie door veranderingen in dat vlak doordat de kleurvelden diepte suggereren. Wat ik bij Carnegie Hall Tower als een verrassing heb ervaren, was dat de kleur van baksteen tot op grote hoogte helder en rijk van kleur blijft. Baksteen bezit natuurlijke texturale kleuren die de tonaliteit blijvend beheersen. Met andere materialen is dat niet te bereiken: het - ook door mij voorheen veel toegepaste - dure gepolijste graniet verliest in de hoogte zijn kleur en wordt grijs. Met Carnegie Hall is dat lelijke zwarte gebouw ernaast vervangen, tot een identiteitsloze schaduw gemaakt.

'Architecten hebben altijd de mens willen helpen zich te verheffen richting *sky*. Met verfijnde verhoudingen in een slanke opbouw wijst de toren hem de weg. Het is een eeuwenoude mystieke beleving. De universele expressie van omhoogstreven, poëzie en pragmatisme. De top van het gebouw bezit het meest magische moment, dáár ontladen de krachten zich met een vonk... tenminste, als het gebouw hoog genoeg is.'

‘BEDRIJFSTAK WACHT NOG OP BETROUWBARE VERBINDING’

Kan een architectonisch element ook een structureel element zijn? Richard Tomasetti, constructeur in New York, denkt dat onderzoek naar gewapende, voorgespannen baksteenelementen fascinerende, nieuwe constructieve toepassingen met baksteen kan inluiden. Maar voorlopig schrijft Tomasetti baksteen nog geen bijdrage toe aan de stabiliteit van de hoge gebouwen die hij helpt te ontwerpen.

Richard Tomasetti, *principal* van Thornton-Tomasetti/Engineers, heeft geen moeite met de vraag naar het hoogste gebouw waarmee hij ervaring opdeed. 'Daar,' wijst hij breed lachend uit zijn raam, van waaruit in het noordwesten van New York het Empire State Building zichtbaar is, 'weliswaar geen baksteen maar natuursteen.' Tomasetti's bureau is al geruime tijd betrokken bij de renovatie van het gebouw. 'De voegen zijn vergaan,' licht Tomasetti toe.

Het stellen van beperkingen aan de hoogte van gebouwen waarvoor baksteen wordt gebruikt, is hem onbekend. 'Zolang je het gewicht van de baksteen op iedere verdieping of iedere paar verdiepingen opvangt is er niets aan de hand,' stelt hij. 'Constructief gezien wordt het gewicht altijd eerst horizontaal opgevangen en vervolgens via de draagconstructie van het gebouw afgevoerd. En je moet natuurlijk alert zijn op het aanbrengen van dilatatievoegen.

'Wat het aanbrengen van die voegen betreft is er geen verschil of je dat nu op de tiende of de tachtigste verdieping doet. Wat de *noodzaak* van dilatatievoegen aangaat, is er wel degelijk verschil in hoog- en laagbouw. Dat heeft in de eerste plaats te maken met de uitslag van een hoog gebouw. Ook ben ik als constructeur me bij hoogbouw meer bewust van de interactie tussen de constructie en het gevelmateriaal. Je moet zeer zorgvuldig rekening houden met kruip- en krimpgedrag, afhankelijk van het gebruikte constructiemateriaal. De dilatatievoegen die je aanbrengt moeten daarop berekend zijn.

'De enige beperkingen die ik als constructeur kan zien, hebben te maken met de logistiek. Er kunnen praktische bezwaren zijn: baksteen wordt in de regel vanaf een steiger steen voor steen gelegd. Hoe hoger je gaat, desto meer wordt de produktiviteit beïnvloed door weersomstandigheden.'

VERWERKING

De verwerking van baksteen op grote hoogte stelt strenge eisen aan de logistieke planning op de bouwplaats. In het geval van Worldwide Plaza*, één van de meest omvangrijke baksteenprojecten van de afgelopen jaren in New York, kan dat goed worden geïllustreerd door de complexe samenwerking tussen de verschillende vakmensen die in aanleg vanaf dezelfde steiger moeten werken. Dit betekende dat de metselaars, die verantwoordelijk waren voor het plaatsen en vermetelen van de cementblokken achter de baksteenfacade en het vermetelen van de stenen zelf, sneller noch langzamer mochten werken dan de staalwerkers die de gevel aan de staalconstructie bevestigden of de werkers die de gevel waterdicht maakten. Worldwide Plaza stelde

door de complexiteit van het gevelontwerp - drie verschillende kleuren, 52 afwijkende formaten en enkele tienduizenden handvormstenen voor een 240 m hoge toren - extra hoge eisen aan de verwerking van de bakstenen voor wat betreft de nauwkeurigheid. De kosten die hiermee waren gemeoid zijn eigenlijk alleen maar te verklaren door de mate waarin van de specifieke mogelijkheden die baksteen biedt gebruik werd gemaakt. Immers, het materiaal leent zich door z'n kleine formaat bij uitstek voor het creëren van complexe oppervlakten met hoeken, krommingen en profileringen. Worldwide Plaza laat zien hoe met baksteen grote vlakken kunnen worden gebroken en boeiende gevelstructuren kunnen worden gemaakt met karakteristieke lijsten en patronen van licht en schaduw.

Hoe mooi dit ook kan zijn, voor de constructeur Tomasetti kleeft er toch een klein bezwaar aan. 'Als je baksteen op dergelijke hoogten gebruikt heeft het altijd iets van bedrog in zich,' meent Tomasetti. 'Het materiaal leent zich heel goed voor dragende constructies zolang er sprake is van lage gebouwen. In alle andere gevallen levert het materiaal geen enkele bijdrage aan de stabiliteit van het gebouw. De gebruikelijke benadering in ons vak is het scheiden van de gevel van het beton- of staalskelet. In feite zweeft de gevel voor het gebouw. Misschien draagt in heel oude wolkenkrabbers de baksteen nog wat bij aan de stabiliteit, maar dan is dat toch meer per ongeluk. Zo is het mogelijk dat een gebouw door zijn zware gevelbekleding wat minder beweegt dan oorspronkelijk was berekend. Dat maakt een gebouw alleen stijver, niet veiliger.

'Als je vandaag de dag betrokken raakt bij het ontwerp van een hoog gebouw met een baksteengevel zorg je ervoor dat er voldoende

horizontale en verticale dilataties zijn. Hoe meer je dat soort voorzieningen aanbrengt, om scheuren en beschadigingen aan de gevelconstructie tegen te gaan, desto minder draagt het gevelmateriaal nog bij aan de stijfheid van het gebouw. En zo moet het ook. Ik zie althans op dit moment geen ontwikkelingen in de Amerikaanse bouwwereld om baksteen weer een rol te geven in de draagconstructie van een hoog gebouw. Het wordt hier alleen gezien als een esthetisch waardevol gevelmateriaal.'

NIEUW ONDERZOEK

Maar Tomasetti laat zich gemakkelijk verleiden tot speculatieve gedachten over mogelijke draagconstructies met baksteen. Verteld over onderzoek in het kader van het BRIK-project door KNB naar gewapende en voorgespannen baksteenpanelen, gaat hij enthousiast van start. 'Ik denk dat het de moeite waard is om dergelijke toepassingen te onderzoeken. Onlangs hebben we iets dergelijks gedaan met staalpanelen voor een project in Pittsburgh. Die panelen fungeren als 't ware als een voorgespannen huid. Waarschijnlijk is er geen technische reden dat je dit niet kunt doen met baksteen. Wat mij altijd zorgen baart is het feit dat je met baksteenpanelen meestal moet vertrouwen op de kracht van de mortel.

Tomasetti ziet wel iets in zo'n andere vorm van verbinding voor baksteenpanelen. 'Als het zou lukken om in de onderzoekfase een overeenkomst te vinden met gewapende en voorgespannen betonelementen, zou dat geweldig zijn. Ik denk dan niet alleen aan een wapening *tussen* de stenen, want dat zou resulteren in een element dat heel sterk is op druk vergeleken met de prestaties op trek. Maar als de wapening ook *dóór* de stenen gaat, dan is het veelbelovend. Dat zou de manier waarop nu naar baksteen wordt gekeken enorm kunnen veranderen. Nu beschouwen zowel de architect als de constructeur baksteen altijd als een materiaal dat moet worden ondersteund door een ander element. Heb je 't echter over gewapende baksteenelementen, dan denk ik dat architecten op een heel andere manier met het materiaal kunnen gaan ontwerpen. Als je boeiende vormen kunt maken met baksteen zonder hulpconstructies, dan kan dat een heel nieuwe toepassing mogelijk maken. Dat zou ook voor een constructeur zoals ik spannend zijn. Baksteenpanelen met een dragende functie maken van een architectonisch element een constructief element. En dat zou mijn ambitie prikkelen.'

* Zie Portfolio in dit blad

Eens bestond hier een andere stad en die is nu verdwenen.

Over New York schreef John Cheever: 'Het was een stad die nog vervuld was van het rivierlicht, je hoorde Benny Goodman kwartetten uit de radio in de kantoorboekhandel op de hoek en bijna iedereen droeg een hoed'. Die stad is verzonken. Zij is, schreef de Amerikaanse journalist Pete Hamill, de Verloren Stad. 'Dat New York is verdwenen, stukgeslagen en tot stof gereduceerd door de tijd, vooruitgang, toeval en hebzucht. Soms vertrouwt je je geheugen niet meer als je je herinnert hoe we hier ook weer leefden, nog niet zo lang geleden.'

101 6th Avenue (Fox & Fowle Architects)

Melodramatische expressies
van ambitie en macht

DE WENS EEUWIG TE LEVEN

Worldwide Plaza (SOM)

'AAN HUN GEBOUWEN ZIE JE
HOE AMERIKA Z'N SPIERBALLEN
LIET ROLLEN EN ZEI:
HIER ZIJN WE'

Het is 02.30 u. Voor de punkers betekent dit tijdstip niet meer dan een toevallig stadium op hun weg naar de ochtend, waarop ze, bleek in het morgenlicht, de ondergrondse nemen op 8th Avenue en verdwijnen. Voor de *meat packers* in de pakhuizen aan 13th Street begint de dag echter op dit moment. Vlees wordt aangevoerd, gesneden en weer ingeladen. In de straat vermengt het geronk van de vrachtwagens zich met de uitroepen van de mannen, die met besmeurde schorten in de deuropeningen tevoorschijn komen, met op hun schouder hompen vlees waaraan de paars-blauwe stempels van de keuringsdienst een onverwacht vertoon van ambtelijkheid geven.

Deze twee groepen ontmoeten elkaar op dit uur in de koffieshop om de hoek. Zonder dat iemand erop hoeft toe te zien, verdragen ze elkaar in deze kleine ruimte, waarin de Koreaanse serveerster behendig manoeuvreert tussen de dicht opeen geplaatste tafels. De plukjes zwart geklede punkers tussen de met bloed bevlekte, hard pratende vleeshouwers zijn voor de toeschouwer die in een bespiegelende stemming is, evenzovele verwijten aan het algemene adres van non-vegetariërs.

EERLIJK WERK

Pete Hamill mengt zich hier graag tussen. De veteran-journalist van *Esquire*, *New York Magazine* en columnist van de *New York Post* zit met zijn rug tegen de spiegelwand aan de lange zijde van de coffeeshop. Zijn baseball cap ligt voor hem op tafel. Hamill heeft iets met goed, eerlijk werk. Om te beginnen is er te weinig van in New York. Zijn column gebruikt hij regelmatig om het stadsbestuur te hekelen over de toestand waarin New York zich bevindt. 'In tien jaar tijd zijn hier één miljoen banen verdwenen,' zegt hij. 'Eenvoudige banen. Fabrieksbanen. Per persoon bezitten New Yorkers het hoogste aantal televisietoestellen. In elk huis zijn er minstens drie! Voor de nieuwe generatie high-definition televisies is er hier een geweldige markt. Ik zeg: breng de fabricage daarvan naar die markt. Het moet toch mogelijk zijn een fabriek pal in Brooklyn neer te zetten?'

Brooklyn is zijn geboorteplaats. Vanaf het dak van zijn huis kon hij de wolkenkrabbers van Manhattan zien, waarvan in de woorden van Norman Mailer 'de spitsen de strijd met het firmament leken aan te binden'. Meer dan eens vindt Hamill zich terug aan de voet van die vooroorlogse gebouwen. 'Het zijn net verticale buurten en vormen het meest krachtige symbool van deze verticale stad.' In zijn beschouwende stuk-

ken levert Hamill vaak onovertroffen beschrijvingen van zijn stad. Een stad die zijn geheimen slechts mondjesmaat prijsgeeft en waarvan Hamill meent dat de enige zekerheid die zij haar bewoners schenkt de wetenschap is dat zij uiteindelijk onkenbaar blijft. 'Ik heb ergens geschreven,' zegt hij, 'dat er voor iedereen die hier woont twee New Yorks zijn. De stad die we menen te kennen en de geheime stad. Die laatste toont zich maar zelden. Dat komt, omdat ieder voor zich een privéwerkelijkheid opbouwt van de stad. Als daaruit iets verdwijnt, gaat er vaak een cruciaal element in het weefsel van de werkelijkheid verloren. Plotseling is er iets afgebroken. Een projectontwikkelaar daalt als uit het ongerijmde neer op een leeggevalle plek. Graafmachines verschijnen. Even later staat er een nieuw gebouw. En bewegen er zich nieuwe mensen door de buurt. Waar komen die vandaan, vraagt de oude New Yorker zich af? Ze komen uit de geheime stad.'

In het artikel gaf hij een rapsodische opsomming van alles wat er in New York verloren is gegaan. En bood de bitter-zoete troost van het voortbestaan in de herinnering van alles wat er niet meer is. 'Sentimentaliteit bevat bijna altijd een kern van ressentiment,' zegt Hamill.

NACHTELIJKE VERSCHIJNING

Vlak vóór de overgave van Duitsland in 1945 was hij tien jaar. Verduistering was tijdens de oorlogsjaren ingevoerd, vanwege een niet nader gespecificeerd gevaar van bombardementen. 'Toen de oorlog bijna was afgelopen zagen we in Brooklyn plotseling op een avond de lichten van New York aangaan. Het was net een wonderbaarlijke verschijning in de nacht. We zagen de skyline natuurlijk tijdens de dag, maar de verlichting kenden we alleen van foto's. Dit onvergetelijke moment is in mijn herinnering verankerd als dé essentie van New York. Niemand heeft die skyline gepland zoals die is geworden. Het is een onbegrijpelijk toeval, een diamanten ijsberg in de woorden van Truman Capote, gebou-

Carnegie Hall Tower (Cesar Pelli)

wen en spiralen die als kathedralen naar boven reiken in een melodramatische, gotische expressie van ambitie en macht.'

De latere Internationale Stijl, met z'n nadruk op staal en glas, vervult Hamill niet met een soortgelijke vervoering. 'Die gebouwen hebben mij altijd meer getroffen als stompe hoewel efficiënte instrumenten voor het kapitalisme om geld te verdienen. De gebouwen van de generaties daarvoor waren ook gebouwd door kapitalisten, maar zij meenden ermee de grondslag te leggen voor een dynastie die na hen voor altijd zou voortbestaan. Walter Chrysler dacht echt dat zijn creatie voor eeuwig een deel zou uitmaken van de overheersende blanke protestantse klasse. Chrysler en zijnsgelijken bezaten een visie van de toekomst die geen limieten kende. Aan hun gebouwen zie je hoe Amerika zijn spierballen liet rollen en zei: hier zijn we.'

'De gebouwen die daarna kwamen waren eigenlijk een erkenning van de tijdelijkheid der dingen. In afwijking van de oude wolkenkrabbers van New York maken ze niet de indruk te zijn gebouwd om voor altijd te blijven. Er is zelfs een actie voor nodig geweest om Lever House aan Park Avenue te behouden. Het had z'n dertig jaar dienst gedaan en kon worden vervangen door iets groters. *Corporation man* veranderde in *the corporation*. En de gebouwen van die tijd werden een uitdrukking van dat verminderde belang van het individu.'

ER IS EEN HERNIEUWDE
AANDACHT VOOR DE
AMERIKAANSE TRADITIE VAN
KLASSIEKE WOLKENKRABBERS

HERONTDEKKING

De gezichtsloosheid van de architectuur van de jaren zestig resulteerde in wat Robert Stern het 'verdwijnen van de iconische wolkenkrabber' heeft genoemd. Gerekend naar de voorbeelden op deze pagina's vindt er misschien nu een herontdekking plaats van die zelfbewuste individuele expressie van *corporate pride*. Dat is niet alleen af te lezen aan de gebruikte materialen, maar ook aan een hernieuwde aandacht voor de Amerikaanse traditie van klassieke wolkenkrabbers. Hamill ziet daarin echter ook karikaturale krachten aan het werk. 'In toenemende mate zijn projectontwikkelaars opdrachtgevers in plaats van bedrijven. Dat is niet zo vreemd in een tijd waarin bedrijven net zo gemakkelijk van eigenaar verwisselen als tweedehands auto's. Maar daardoor worden architecten door opdrachtgevers gekozen zoals producers hun filmregisseurs kiezen. Wie is aantrekkelijk voor de geldschieter en wie niet? Eén van de manieren om geld bij de bank los te krijgen is door te zeggen dat Skidmore, Owings and Merrill een gebouw zullen ontwerpen.'

Pete Hamill: 'De skyline was net een wonderbaarlijke verschijning in de nacht'

'OP ZULKE DAGEN IN NEW YORK
OVERVALT JE HET MEEST
ROMANTISCHE EN TRAGISCHE
VERLANGEN: JE WILT
EEUWIG LEVEN'

EEUWIG LEVEN

De komst van nieuwe gebouwen doet onvermijdelijk de vraag rijzen wat daarvoor plaats heeft moeten maken, schreef Hamill in *New York Magazine*. Hoe kan iemand ooit denken deze uitgespreide, dichtbebouwde en anarchistische stad ooit te kennen? 'Soms, na een dag hard werken, loop ik doelloos door de stad. Je denkt te oud te zijn om nog verrast te worden, maar dan sla je een hoek om en kom je tot je verbijstering tot de ontdekking dat dat nog steeds kan. Op zulke dagen in New York geef je jezelf over aan het meest romantische en tragische verlangen: je wilt eeuwig leven.'

DE PROJECTEN IN BAKSTEEN

222 BERKELEY STREET

Lokatie : Boston
 Architect : Robert A.M. Stern Architects, New York
 Opdrachtgever : Gerald D. Hines Interests, Boston
 Opgeleverd : 1991
 Hoogte : 20 verdiepingen, 95 m
 Vloeroppervlak: 47.840 m²
 Investering : US\$ 150 miljoen/
 Hfl 300 miljoen
 Materiaal : klassieke Boston warmrode baksteen (eerste zes verdiepingen gemetseld, overige verdiepingen prefab aangeleverd op bouwplaats)
 Pag. : 4 t/m 7

GEORGIAN TERRACE

Lokatie : 659 Peachtree Street, Atlanta
 Architect : Smallwood, Reynolds, Stewart, Stewart & Associates Inc. Atlanta
 Opdrachtgever : E.F. Howington Company
 Opgeleverd : 1991
 Hoogte : 9 verdiepingen (hotel)/19 verdiepingen (uitbreiding); 66 meter
 Vloeroppervlak: 39.360 (appartementen) + 4.876 (winkels)
 Investering : US\$ 52 miljoen/Hfl 104 miljoen
 Materiaal : speciaal formaat grijs-witte baksteen
 Pag. : 19 t/m 21

WORLDWIDE PLAZA

Lokatie : 50th Street/8th Avenue, New York
 Architect : Skidmore Owings & Merrill, New York
 Opdrachtgever : ZCWK (The Zeckendorf Company)
 Opgeleverd : 1990
 Hoogte : 49 verdiepingen, 240 meter
 Vloeroppervlak: 138.000 m²
 Investering : US\$ 545 miljoen/
 Hfl 1.090 miljoen
 Materiaal : Glen-Gery Claycoat (zacht-rose, wit, gebroken wit); 500.000 handvormstenen, 54 steenformaten; totaal 4,5 miljoen stenen
 Onderscheiding: 'Excellence in Masonry Award', 1989
 Pag. : 10 t/m 14

CARNEGIE HALL TOWER

Lokatie : 57th Street, New York
 Architect : Cesar Pelli & Associates
 Opdrachtgever : Rockrose Development Corp.
 Opgeleverd : 1990
 Hoogte : 60 verdiepingen, 230 meter
 Vloeroppervlak: 50.000 m²
 Investering : US\$ 160 miljoen/Hfl 320 miljoen
 Materiaal : drie verschillende kleuren baksteen in combinatie met donkergroene geglazuurde baksteen
 Onderscheiding: 'Excellence In Masonry Award', 1991
 Pag. : 10 t/m 14

101 6TH AVENUE

Architect : Fox & Fowle Architects, New York
 Opdrachtgever : Edward J. Minstoff Equities, Inc.
 Opgeleverd : 1991
 Hoogte : 23 verdiepingen, 100 meter
 Vloeroppervlak: 38.180 m²
 Investering : US\$ 43 miljoen/Hfl 87 miljoen (gevel en kern)
 Materiaal : eerste grid witte Taylorsteen en bijpassende voegkleur; tweede grid Frans-grijze steen en bijpassende voegkleur; accenten aangebracht met zwarte, gladde mangaandioxide steen.
 Pag. : 10 t/m 14

‘TECHNOLOGIE OM RUIMTE EN VORMEN TE ONTWERPEN’

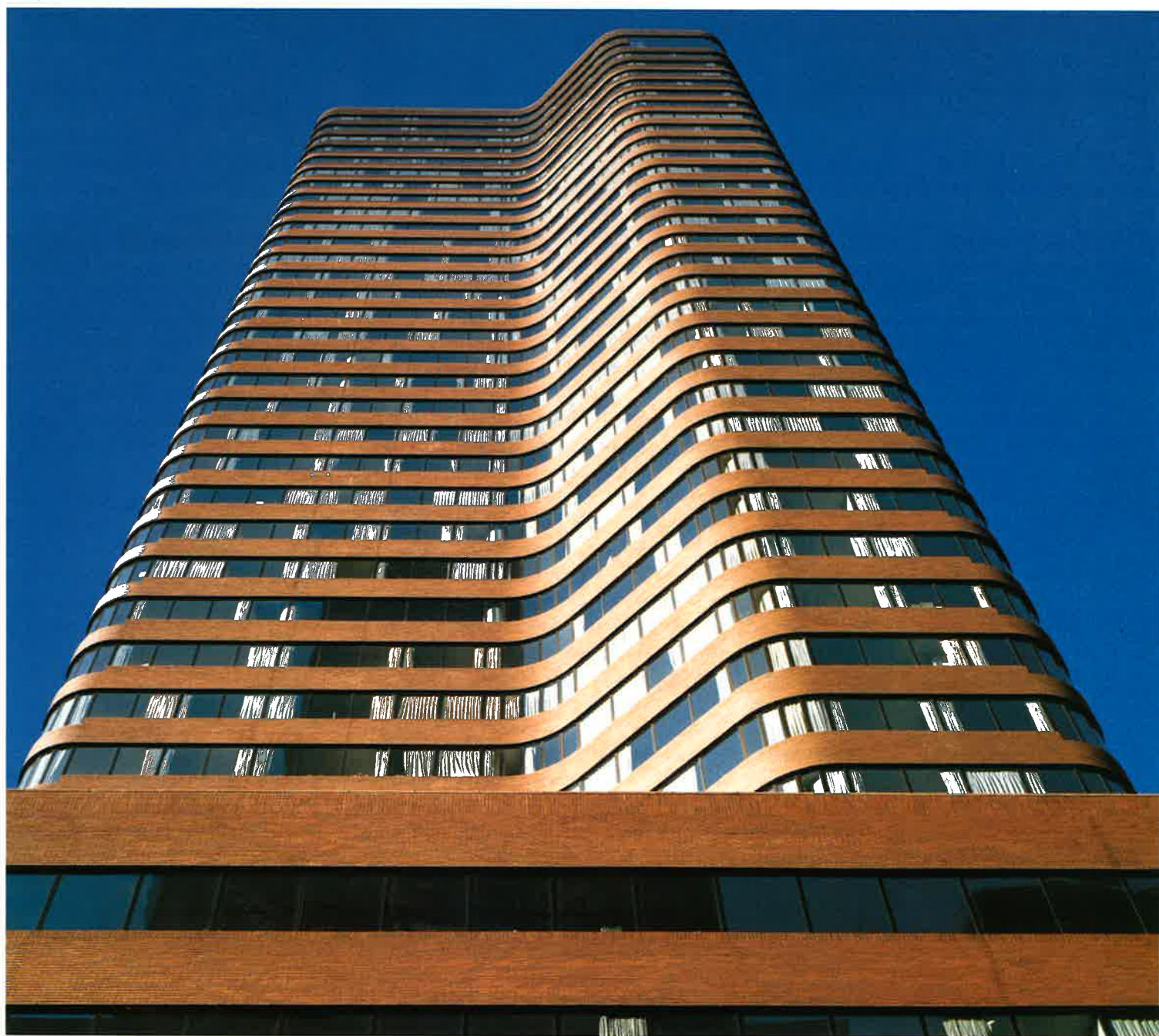
Tijdens de bouwexplosie van de jaren tachtig werd ruim vijftien procent van de kantoor- en woningnieuwbouw in Manhattan ontworpen door het architectenbureau van Fox & Fowle in New York, zo'n zestien gebouwen. Bruce Fowle meldt het feit terloops. Ja, beaamt hij desgevraagd, ook het twintig verdiepingen tellende bakstenen appartementencomplex waarop zijn bezoeker vanuit het raam van zijn tijdelijke slaapkamer in New York op uitkeek, vond zijn vorm en verschijning op de tekening van Fox & Fowle. *Specialized in brick high-rise construction.*

SPECIALISME IN BAKSTEENHOOGBOUW

Bruce Fowle en zijn partner Robert Fox liepen eigenlijk min of meer per ongeluk tegen hun specialisatie aan. Twee jaar na de start van hun bureau werden zij gevraagd een veertig verdiepingen tellende wolkenkrabber te ontwerpen aan de westzijde van Manhattan. 'We hadden nog nooit een dergelijke opdracht uitgevoerd, maar hadden het geluk een projectontwikkelaar te treffen die bereid was risi-

co's te nemen. Hij stond open voor nieuwe ideeën. In sommige opzichten is hij een mentor voor ons geweest door ons de basisbegrippen van het ontwerpen van wolkenkrabbers bij te brengen.'

De omgeving waar het gebouw zou komen te staan werd gekarakteriseerd door een aantal omringende hoge gebouwen met vliesgevels die een ondubbelzinnige ontkenning leken in

Eerste hoogbouw van het bureau (767 Third Avenue, New York), waarover *New York Times* schreef: 'een essay in steen en hout'.

te houden van een naburige buurt met kenmerkende New York *brownstones*. Fowle: 'Onze eerste gedachte was dat we die buurt niet nòg zo'n vliesgevel konden aandoen. Gegeven het feit dat het gebouw een betonconstructie zou krijgen, besloten we de sculpturale eigenschappen van het beton volledig uit te buiten. Daarbij kozen we voor een bekleding met baksteen, niet alleen omdat het op dat moment niet duur was, maar ook omdat baksteen een gebouw op die plek een volstrekt unieke uitstraling kon geven. Als je naar zo'n bakstenen gebouw kijkt, weet je dat mensen die stenen stuk voor stuk hebben gelegd. Je krijgt zo'n gevoel niet van een honderdvijftig meter hoog gebouw van staal en glas.'

ZUIVERHEID

De ervaring die Fox en Fowle opdeden met hun eerste hoge gebouw leerde hen ook iets over de materialen waarvoor ze gaandeweg een voorliefde hebben ontwikkeld. 'Baksteen was voor mij altijd een zwaar materiaal,' zegt Bruce Fowle. 'Geen materiaal dat de hoogte in vliegt. Het is ook geen monolitisch materiaal. Het heeft enige tijd geduurd voordat ik mij kon losmaken van andere bezwaren, zoals het gebrek aan zuiverheid als je baksteen alleen maar als bekleding gebruikt. Maar nadat ik me daar overheen had gezet, begon ik het met plezier te gebruiken als een gevelmateriaal. En om nog even op dat eerste gebouw terug te komen, de horizon-

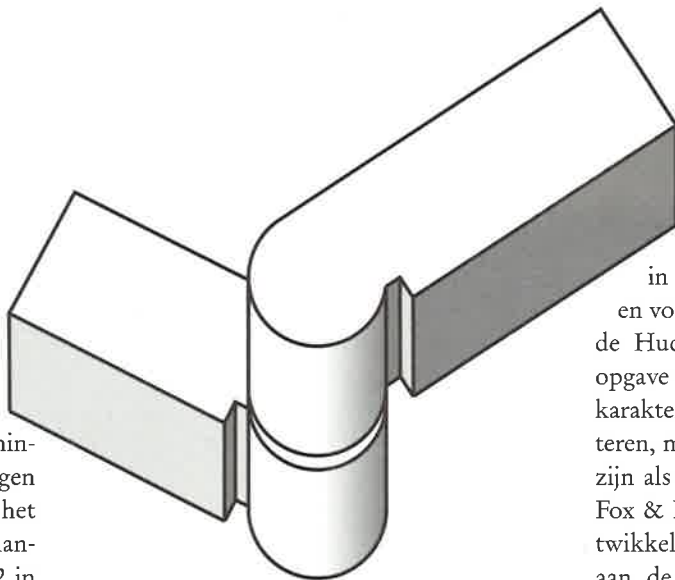
tale, golvende bakstenen banden breken de verticale lijnen verder overheersen. Om de hoeken goed te kunnen maken hebben we speciaal gefabriceerde concave en convexe vormstenen gebruikt.'

Het bureau van Fox & Fowle telt zo'n vijftig medewerkers. Dat is bijna veertig minder dan het geval was tijdens de hoogtijdagen in de jaren tachtig. Een recent project, het grootste dat het bureau tot nu toe onder handen kreeg - een gebouw van 185.000 m² in Philadelphia - is onder druk van een inzakkende markt stilgelegd. Fowle vertelt dat daardoor het aandeel van de interieurontwerpers in de praktijk tot zo'n 35% is gegroeid. 'Dat helpt ons deze moeilijke periode redelijk door te komen. We moeten het hebben van onze reputatie als een bureau dat goede architectuur produceert en zich daarbij vooral richt op het ontwerpen van zeer economische, goed te verkopen gebouwen voor de onroerend goedmarkt. Wij volgen een heel pragmatische benadering, zodat onze gebouwen altijd goed te realiseren zijn.'

Fowle steekt daarbij zijn afkeer van de vigerende stijl van het afgelopen decennium niet onder stoelen of banken. 'Nu dat het postmodernisme hopelijk echt op z'n einde loopt, breekt ook de tijd aan om te concluderen dat het veel slechte gebouwen heeft opgeleverd. Het is een trend geweest die alleen achterom keek. Hooguit heeft het postmodernisme eraan bijgedragen dat de doctrines van het modernisme wat zijn verzacht. Ik vind het voor architecten tijd worden vooruit te kijken. De huidige technologie moet daarbij de impulsen geven om nieuwe benaderingen en een nieuwe vormtaal te formuleren. Naar mijn mening gaat het in de architectuur om maat, ritme en proporties. En om de samenhang en balans die met deze in wezen modernistische uitgangspunten bereikt kan worden.'

VOORUITGANG

Het bureau is gevestigd op de elfde en hoogste verdieping van een gebouw in het voormalige *garment district* van New York. 'Vroeger was dit een fabriek voor hemden en shirts,' vertelt

De speciale concave en convexe vormstenen die Fox & Fowle voor hun eerste wolkenkrabber lieten maken

Fowle. 'Beneden deden ze de verkoop, helemaal boven was de fabricage.' De kenmerkende *loft*-karakteristieken zijn er gehandhaafd. De afscheidingen tussen de werkplekken komen niet boven schouderhoogte. Behalve het woud van pilaren zijn ook alle leidingen prominent in het zicht. Op een aantal plaatsen zijn de muren ongestuct gelaten en laat de baksteen zich zien. Met een paradoxale breekbaarheid hangen de fraai gefotografeerde en door ranke halogeenspotjes belichte uitvergrotingen van projecten van het bureau op die ruwe ondergrond. De zacht pratende maar nauwkeurig formulerende Fowle tikt met zijn duimnagel tegen één van die reproducties. 'Dit betekent voor mij een belangrijke vooruitgang in de huidige stand van baksteenhoogbouw,' zegt hij zonder een spoor van ironie.

175 Water Street, nabij South Street Seaport in New York: relatie met omgeving

Het gebouw in kwestie* bevindt zich in een deel van lower Manhattan in de directe omgeving van pakhuizen en voormalige fabrieken. De dokken langs de Hudson River zijn niet ver af. 'Onze opgave was een gevel te ontwerpen die het karakter van de naburige panden zou respecteren, maar toch voldoende herkenbaar zou zijn als kantoorgebouw.' De opdracht werd Fox & Fowle verstrekt door een projectontwikkelaar, die het gebouw al had verhuurd aan de vakbond voor werknemers in de dienstverlenende sector. Kenmerkend voor het ontwerp is de strakke grid, waarvan de werking subtiel werd versterkt door twee vierkante vlakken, opgebouwd uit twee verschillende kleuren baksteen over elkaar te leggen. 'Het gebouw is veel hoger dan alle andere gebouwen in de omgeving,' zegt Fowle. 'De grid brengt het volume van het gebouw in relatie tot de industriële omgeving. Daar werken ook de decoraties aan mee die op de kruispunten van de twee grids zijn aangebracht. We hebben die decoraties trouwens ook gebruikt om de dilatatievoegen weg te werken.'

STATE OF THE ART

Hun werk verraadt geen uitgesproken kenmerken. Fowle vindt dat een heel bevredigende constatering. 'Wij hebben geen *a priori* opvattingen. Wij doen wat we het meest geschikt vinden voor de lokatie, omgeving en opdrachtgever. Ons bureau wordt niet gevraagd, omdat je tevoren al een idee hebt van het soort gebouw dat er zal komen. Waarschijnlijk bevinden we ons met ons werk niet op het scherp van de snede. Maar het is technisch altijd zo geavanceerd mogelijk. Dus zelfs als we een ietwat eclectisch gebouw ontwerpen, heeft het een soort frisheid die te danken is aan de manier waarop we historiserende aspecten toepassen op een manier die conform de *state of the artis*. Overigens, ik ben ervan overtuigd dat dit ook historisch gezien altijd de beste bouwwerken heeft opgeleverd. Architectuur houdt voor mij in: de technologie van de dag gebruiken en trachten die zo toe te passen dat er menselijke ruimten en vormen ontstaan.'

* zie ook Portfolio

NIEUW LEVEN VOOR BEDREIGD LANDMARK

'Sommige architecten vinden het smakeloos, zelfs *declassé*, maar ik vind het een kunstwerk in zichzelf.' Frank Howington heeft het niet over zijn meest recente appartementenproject in Atlanta, slechts over de tien meter hoge neonverlichting op het dak. De 38-jarige projectontwikkelaar heeft ook deze hobbel in de publieke opinie genomen, één van de vele tijdens de twee jaar waarin het uit 1911 stammende Georgian Terrace Hotel werd omgevormd tot een complex met 294 luxe appartementen, voorzien van winkels, restaurants, zwembad en sauna.

Howingtons 'add-an-annex'-plannen voor het hotel bezorgde Atlanta's equivalent van de Welstandscommissie in eerste instantie de rillingen, ook al bevond het in de Beaux-Arts-stijl gebouwde hotel zich na sluiting begin jaren tachtig in een deplorabele toestand. Atlanta kan zich niet beroemen op een groot aantal historische gebouwen. De Georgian

Terrace Hotel, dat zijn faam mede ontleent aan de door filmsterren opgeluisterde première van *Gone With The Wind* in 1939 en als pleisterplaats van beroemde Europese musici, wordt gezien als een van de belangrijkste oude gebouwen in de stad. Maar de bonte verscheidenheid aan projectontwikkelaars en geldschietters die vóór Howington

hun tanden stukbeten op het uit grijs-witte bakstenen opgetrokken landmark hotel had het vertrouwen in een goede afloop niet bevorderd. Howingtons succesformule berust op het renoveren van historische gebouwen en het daaraan toevoegen van uitbreidingen in een overeenkomstige stijl. Howington slaagt waar anderen falen. Anderhalve maand geleden beleefde de Georgian Terrace in aanwezigheid van 5.000 gasten een grand gala-opening. Op de negende verdieping speelde een kamerorkestje in één van de vijfkamerappartementen die voor de pers te bezichtigen was. In een stad die niet rijk gezegend is met dergelijke projecten lijkt Howingtons benadering er echter één die niet lang is vol te houden.

TWEDE LEVEN

Maar vandaag is Frank Howington in een contemplatieve bui. Ongestoord door het ratelend telefoongesprek dat een vertegenwoordiger van zijn Japanse medefinancier met zijn meerderen in Tokio voert, zegt hij: 'Ik ben een vierde generatie *Atlantian*. Daardoor heb ik sterke banden ontwikkeld met deze stad. Er zal ongetwijfeld iets van nostalgie bijkomen, maar in mijn keuze dit gebouw voor de ondergang te behoeden spelen simpele economische motieven een hoofdrol. Ik denk dat historische gebouwen een volstrekt vergeten niche in de projectontwikkeling vormen. Ze zijn grotendeels over het hoofd gezien, of projectontwikkelaars hebben het fout aangepakt. Het punt met oude gebouwen is dat je meestal niet meer hebt dan een omhulsel. Er is veelal geen sprake van inwendige voorzieningen. Het kost dus veel tijd en moeite als je er iets van wilt maken. Daarom speelt voor mij de emotionele waarde van zo'n gebouw geen enkele rol als ik overweeg het te kopen en te ontwikkelen.'

Howington wordt door de architect van het Georgian Terrace-project omschreven als 'conservatief wat smaak betreft.' Zelf geeft hij te kennen het zeer bevredigend te vinden het hotel een tweede leven te kunnen schenken.

De Georgian Terrace stond in zijn glorieertijd op eenzame hoogte en kon dus diep vallen. Het gebouw is ontworpen en gebouwd door de New Yorkse architect William L. Stoddard. Zijn opdrachtgever was een Franse immigrant die Stoddard verzocht zich te baseren op de vormgeving van Parijse hotels. Stoddard moet zich de woorden van de Franse architect Garnier hebben aangetrokken toen die uitriep: Laet steen en marmer herleven, net zoals brons, sculpturen en triomfantelijke zuilen! De Georgian Terrace werd een enigszins naar Oostenrijks voorbeeld gemodelleerde versie van Amerikaanse Beaux-Arts,

ZIJN SUCCESFORMULE BESTAAT
UIT HET RENOVEREN VAN
HISTORISCHE GEBOUWEN EN HET
TOEVOEGEN VAN UITBREIDINGEN
IN DEZELFDE STIJL

De Georgian Terrace werd in oktober 1991 geopend in aanwezigheid van 5.000 gasten

'DE JUXTAPOSITIE VAN
VERSCHILLENDE STIJLOPVATTINGEN
BINNEN ÉÉN GEBOUW KAN
SOMS GOED WERKEN'

waarbij Stoddard zich rekenschap moet hebben gegeven dat er veranderingen zaten aan te komen, want de oorspronkelijke plattegrond van het hotel verraadt met zijn golvende lijnen en glazen trappenhuis een sensitiviteit die vooruitkijkt naar Art Nouveau. Stoddard gebruikte voor het interieur veel koper. De gevel onderscheidt zich door een onconventioneel steenformaat, verdiepte voegen, vlaams verband, ovale, decoratieve figuren die in een hecht gevelverband de raamopeningen op de eerste verdieping afwisselen. De tijd alleen sloopte niet het hotel. Na de sluiting diende het als een illegale overnachtingsplaats voor zwervers en druggebruikers. Wat los of vast zat werd meegenomen, gesloopt en verkocht. Tijdens de renovatiewerkzaamheden lukte het een door het

bouwbedrijf aangetrokken kunsthistoricus nog veel van die verdwenen koperen en marmeren interieurelementen terug te vinden in Atlanta's antiekwinkels. Zelfs de oorspronkelijke draaideur functioneert opnieuw, dankzij de nauwgezette wijze waarop de toenmalige leverancier sinds 1911 zijn archieven met technische tekeningen heeft bijgehouden.

RENOVATIE

Het architectenbureau dat de renovatie en uitbreiding van de Georgian Terrace verzorgde, is Smallwood, Reynolds, Stewart, Stewart & Associates, eveneens afkomstig uit Atlanta. Projectmanager Tom Ferguson geeft de opdracht weer: 'Het programma van eisen behelsde de renovatie van de vroegere publieksruimten van het bestaande gebouw, het omvormen van de bovenste verdiepingen tot huurappartementen, het toevoegen van een nieuw gebouw en het verzorgen van parkeerruimten voor zowel de huurders als voor de horecavoorzieningen in het complex.'

Ferguson wijst erop dat renovatie, niet restauratie van het oorspronkelijke gebouw het doel was. 'Wij hebben niet getracht het gebouw er net zo uit te laten zien als toen het voor het eerst opgeleverd werd.' Evenmin probeerde zijn architectenbureau van het nieuwe gebouw een natuurgetrouwe kopie te maken. 'Het nieuwe deel, waaronder een twintig verdiepingen hoge toren, is in de detaillering een versimpeling van het oude deel. Je kunt wat oud is niet imiteren. Dat stond het budget overigens ook niet toe.'

Ferguson erkent dat het nabootsen van oude stijlen een hardnekkig element is in veel Amerikaanse architectuur. Hij heeft zelf twijfels over dergelijke derivatieve architectuur. 'Het gebruik van classicistische elementen is ook een onderdeel van onze werkwijze,' erkent hij echter. 'Dat heeft in het geval van de Georgian Terrace te maken met de specifieke omstandigheden. Maar voor nieuwbouw geloof ik dat de juxtapositie van verschillende stijlopvattingen binnen één gebouw soms heel goed kan werken. Ons bureau legt zich echter met opzet niet vast op een bepaalde benadering. Wij zullen onze opdrachtgevers nooit een tevoren bepaalde architectuuropvatting dicteren.'

'In the back of every dying civilization sticks a bloody Doric column', verzuchtte Herbert Read. De niet mis te verstane wijze waarop Amerikaanse gebouwen op soms aandoenlijke manier hun belangrijkheid etaleren hebben de architecten van de Georgian Terrace bewust willen respecteren. De add-an-annexbenadering van Howington wordt gevisualiseerd door een hoog atrium dat voor de verbinding tussen oud en nieuw zorgt. Ferguson:

De architect had zich gebaseerd op Parijse Beaux-Arts-hotels maar stond een verstrakking van de gevel toe

'Wij wilden dat verschil duidelijk markeren. De nieuwe toren is een stukje achter het bestaande gebouw is geplaatst, een beetje terug van de straat, zodat het oude complex zijn dominante positie op het kruispunt van Atlanta's belangrijkste straten niet hoeft op te geven.'

Het oorspronkelijke afwijkende steenformaat bleek niet meer geproduceerd te worden, maar de oorspronkelijke leverancier zag hierin een goede reden om zijn honderdjarig bestaan luister bij te zetten en vervaardigde speciaal voor dit project het gevraagde formaat zonder extra kosten. Dezelfde authenticiteit bleek niet voor de voegen te zijn weggelegd. Ferguson vindt dat hij daarvoor goede redenen heeft. 'De tegenwoordige stenen nemen veel meer water op dan vroeger. We zouden door verdiepte voegen te gebruiken vochtproblemen hebben gekregen. Daarom

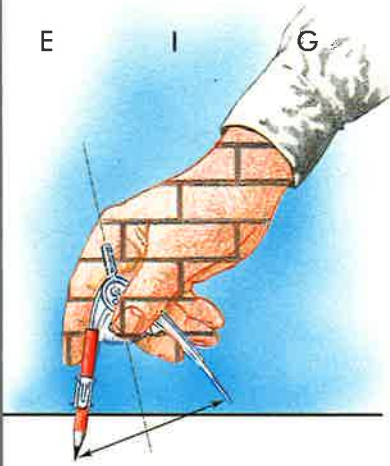
hebben we de voegkleur aangepast, om toch iets van dat schaduweffect op de gevel te krijgen.'

VERHUUR

In zijn kantoor bestudeert Frank Howington intussen de maandelijkse rapportage over de appartementenmarkt in Atlanta. De alarmerende berichten over leegstand wuift hij weg. Hij denkt zijn pappenheimers te kennen. 'Mensen hier willen het eerst zien,' zegt hij. Met zijn ene hand slaat hij kletsend op een stapel persknipsel, waarin de algemene malaise op de woningmarkt met veel gevoel voor sprekende details wordt uitgelegd. 'Of je vóór de bouw al veel of weinig verhuurd hebt, zegt niet veel,' meent Howington. 'Heel veel projecten beloven allerlei extra's die gewoon niet worden waargemaakt. Maar in de Georgian Terrace zàl er een zwembad zijn, er komt een viersterren-restaurant op de begane grond en

er zullen winkels zijn. Naast de volstrekt unieke lokatie in midtown Atlanta en de representativiteit en aantrekkingskracht van dit oude gebouw is dat de reden dat dit een succesvol project zal zijn.'

Vanuit zijn raam heeft Howington zicht op de cluster van hoogbouw in downtown Atlanta. Het is het enige stukje van de stad waar de dichtheid van bebouwing de sfeer van een metropool oproept. Verderop in midtown vermengt de ultramarijne gloed van Howingtons neonreclame bovenop de Georgian Terrace zich met de rode avondlucht. Peinzend beschouwt de voormalige accountant het feit dat zijn project *afgerond* is. Maar dan klaart zijn gezicht op. 'Ik weet het,' zegt hij met een schuldig lachje alsof hij op een ongepaste gedachte is betrapt, 'wat ik eerder had willen zeggen over de uitstraling van dit project op Atlanta. Het geeft een *new sense of arrival*.'

HOOGBOUW IS OMGAAN MET RUIMTE EN MASSA

RENÉ STEEVENSZ, ARCHITECT IN CHICAGO

Chicago 1891, het Monadnock-gebouw van Daniel Burnham geeft het startsein voor een lokale traditie. Het tijdperk van de 'hoogbouw' is ingeluid. Het zestien verdiepingen hoge bakstenen gebouw, met grote verdiepingshoogten en dragend metselwerk, vormde honderd jaar geleden het hoogste gebouw ter wereld.

Chicago 1991. De stad staat op het punt met de absoluut hoogste wolkenkrabber ter wereld te worden gezegend. De zogenaamde *sky needle* van Cesar Pelli telt honderdtwintig verdiepingen. De wolkenkrabber is zo'n twintig verdiepingen hoger dan de huidige recordhouder, *Sears Towers*. Pelli's kolomvrije gebouw, waarvan de draagstructuur uit betonschijven en een vaste kern bestaat, doet denken aan een gigantische neo-gotische toren, maar dan van glas en graniet. Er is veel gebeurd in de afgelopen tijd in Chicago.

Ik beschouw deze stad als een 'hoogbouwexperiment'. Chicago is tegelijkertijd een museum en laboratorium. Praktijk en experiment vinden hier dagelijks naast elkaar plaats. De gebouwen die tussen 1890 en 1940 zijn gebouwd - de produkten van de 'First Chicago School' - onderhouden een goede relatie met het straatniveau en zorgen zo voor een verbinding met het stadsbeeld. Door hun monochromatische verschijning en rijke textuur in baksteen of terra cotta bepaalden deze door architecten zoals Sullivan en Burnham ontworpen gebouwen het stedelijk karakter van Chicago. De overgang van de verticale bouwwerken naar de horizontale, openbare *avenues* is een dramatisch gegeven van deze architectuur.

IMMATERIEEL

Mies van der Rohe en de modernisten ontwierpen tijdens de daarop volgende periode slanke torens. Objecten die door hun ranke

staalconstructie en spiegelende gevelvlakken als 't ware boven de straat zweefden. Bijna immateriële bouwwerken op dunne kolommen, die eigenlijk ver weg staan van mens en stad.

Het postmodernisme van de jaren zeventig en tachtig heeft weliswaar verwarring en verstoring veroorzaakt, maar het roer is niettemin definitief omgegooid. Het bastion Chicago, waar in het verleden alleen lokale architecten de grotere, belangrijke projecten ontwierpen, staat nu open voor architecten van buiten. Kenzo Tange en Ricardo Bofill hebben al hun entree gemaakt. Een ontzuivering is gaande. Waarom worden we zo sterk door het verleden beïnvloed? Wat zijn de mogelijkheden in de toekomst? Eén feit is zeker. Chicago heeft de hoogbouw uitgevonden en in de afgelopen honderd jaar is deze kennis een soort wetenschap geworden. Hier weet men welke stappen ondernomen moeten worden om torens van zestig tot honderdtwintig verdiepingen te realiseren. De bouwmarkt is erop toegerust. Architecten en aannemers beschikken over de meest geavanceerde en specialistische software om elk ontwerpalternatief meteen in een rekenmodel om te zetten.

RUIMTELIJKHEID EN LICHT

De techniek van het bouwen is belangrijk. Toch behoort dit slechts een ondergeschikte rol te spelen in het ontwerpproces. Hoogbouw is in de eerste plaats architectuur waarbij het omgaan met de stedelijke ruimte en massa, materiaal en kleur, proportie en maat prioriteit heeft. De nieuwste betonsoorten, bijvoorbeeld, met hun grote druksterkte, bieden de mogelijkheid om draagsystemen slanker en stabielere dan staalconstructies te maken. Grotere verdiepingshoogten en overspanningen worden zo mogelijk gemaakt. Andere ontwikkelingen met betrekking tot glas- en vliesgevelconstructies, bieden even-

René Steevensz studeerde in 1976 af aan de afdeling Bouwkunde van de TU Delft. Hij werkte voor architectenbureaus in Den Haag, Rotterdam en Wenen. Sedert 1984 is hij ontwerpend architect bij het architectenbureau Loebel Schlossman and Hackl in Chicago. In die functie heeft hij onder andere verschillende hoogbouwprojecten ontworpen, waaronder het gebouw 350 North La Salle in Chicago waarvoor zijn bureau in 1991 de Brick In Architecture Award ontving. Hij is lid van de BNA, The American Institute of Architects (AIA) en de Chicago Architectural Club.

eens mogelijkheden die voorheen niet aanwezig waren. Met behulp van de nieuwste verwerkingstechnieken worden glassoorten geproduceerd waarbij nieuwe kleurschakeringen en dieptewerking mogelijk worden. Het resultaat hiervan is een unieke metaalprofilering die tezamen met patroonweefsels op het glas dynamische en vernieuwende beelden vormen voor de buitenhuid van gebouwen.

Baksteen is, ook historisch gezien, een hoogwaardig gevelmateriaal. Kan daar iets aan worden toegevoegd? Als baksteenelementen bepaalde geometrische patronen of texturen kunnen bezitten, bijvoorbeeld uitgevoerd in panelen, dan zou dat architectonische mogelijkheden bieden die tot vernieuwingen kunnen leiden.

Leden Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten

Aardenburgsche Steenfabriek C.V. , Aardenburg	Joosten en Co v/h Gebr. Joosten, Steenfabriek , Wessem	Smeyers en Voortman B.V. , Markelo
Biezeveld B.V., Steenfabriek , Kerkdriel	Joosten B.V., Kleiwarenfabriek , Kessel (L)	Teewen B.V. Porisofabriek Brunssum, Brunssum
Boral Nedusa Baksteen B.V. - Steenfabriek Erlecom , Erlecom	'De Koppenwaard', B.V. Vlamoven- steenfabriek , Lathum a/d IJssel	Teewen B.V. Steenfabriek Haaften , Haaften
Boral Nedusa Baksteen B.V. - Steenfabriek Lobith I , Spijk bij Lobith	Koramic - Steenfabriek Bemmel B.V., Haalderen	Teewen B.V. Steenfabriek Heteren , Heteren
Boral Nedusa Baksteen B.V. - Steenfabriek Lobith III , Lobith	Koramic - Steenfabriek Bingerden B.V., De Steeg	Teewen B.V. Steenfabriek Hur- wenen , Hurwenen
Boral Nedusa Baksteen B.V. - B.V. Steenfabriek Daams , Spijk bij Lobith	Koramic - Exploitatiemaatschappij Kijfwaard Oost B.V. , Pannerden	Teewen B.V. Steenfabriek Lienden , Lienden
Brada Baksteen Esbeek B.V. , Esbeek	Koramic - Kijfwaard-West B.V. , Pannerden	Teewen B.V. Steenfabriek Ochten , Ochten
Brada Baksteen Oosterhout B.V. , Oosterhout (N.B.)	Koramic - Steenfabriek 'Over- Betuwe' B.V. , Rheden	'Terra' B.V., Steenfabriek , Son
'Buggenum' B.V., Kleiwaren- fabriek , Buggenum	Koramic - Koninklijke Steen- fabriek 'De Vijf Eiken' B.V. , Rijen	'Thorn' B.V., Steenfabriek , Thorn
'De Bijlandt' B.V., Waalsteen- fabriek , Lobith-Tolkamer	Koramic - Steenfabriek 'De Wolfs- waard' B.V. , Opheusden	Timmermans en Zoon, Vlamoven- steenfabrieken , Elst (U)
C & S Steenfabriek B.V. , Brunssum	Korevaar B.V., Steenfabrieken , Echteld, Echteld	Udenhout B.V., Steenfabriek , Udenhout
'Corubona' B.V., Steenfabriek , Nunhem	Korevaar B.V., Steenfabrieken Zennewijnen, Tiel	'De Waalwaard' B.V., Steenfabriek , Dodewaard
'Doorwerth' B.V., Vlamovensteen- fabriek , Doorwerth	'Nuance', Kleiwarenfabriek , Afferden (L)	
Steenfabrieken L.J. Duijs B.V. , Hedikhuizen	Randwijk B.V., Steenfabriek , Heteren	
Echter Steenfabriek B.V. , Echt	Rodruza - Steenfabriek Druten B.V., Druten	
Steenfabriek Leopold Engels B.V. , Helden-Panningen	Rodruza - Steenfabriek Rossum B.V., Rossum (Gld)	
Façade Beek B.V. , Beek (L)	Rodruza - Steenfabriek De Zand- berg B.V. , Gendt	
Hagens Steenfabrieken B.V. , Oeffelt	'De Roodvoet' B.V., Steenfabriek , Rijswijk (Gld)	
'Heuff' B.V., Steenfabriek , Vuren	'De Rijswaard' B.V., Steenfabriek Aalst (Gld)	
Huisman-Milsbeek B.V., Steen- fabriek , Milsbeek	'St. Joris', Keramische Industrie B.V., Beesel (L)	
'Huissenswaard', B.V. Steenfabriek , Angeren		
Hijlkema B.V., Steenfabriek , Delfzijl		

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled distribution vier maal per jaar. Het blad biedt informatie over de baksteenindustrie en belicht opvattingen over het ontwerpen in baksteen. Daarnaast bevat 'Baksteen' artikelen over stapeltechniek en construeren, produktassortiment en kwaliteit, en de wijze waarop baksteen in de werk- en woonomgeving wordt toegepast. Elk nummer bevat een Portfolio waarin de belevingswaarde van baksteen aan de hand van een opvallend bouwwerk centraal staat.

IS GEMETSELD IN BAKSTEEN